

NA SOTAVI NI DRAKI VEISAU NI OTI NA LEQA TUBUKOSO: IVAKAMACALA LELEKA VAPOLISI 8

I moimoi taurivaki vakavuku ni Draki veisau e Viti – Na I tavi ni vacoko Vuvale vanua

E volai na polisi qo meda veitalanoataka kina na imoimoi ni nodra bula na wekada nira sotava na ualuvu ena vanua ra vakoro kina ena gusu ni wailevu o Ba ena muaira kei Viti. E dikeva vakatabakidua na I walewale era vakayagataka, ra bula ka matau kina ni yaco na leqa, veidutaitaki vata kei na vakadidike e qaravi, na nodra voleka ina nodra iyaubula, vurevure ni kaukaua kei na Itukutuku. E vayavutaki na lewe ni polisi qo ena vakadidike e qaravi ena tolu na koro kei na nodra saumaki ni oti na ualuvu ni 2012, ka vakamatataki ga eke na veitavi ra qarava na lewenikoro me nodra I sasabai I na veigauna. E na mana ka lau na I tuvatuva ni saumaki matau qo ina veivanua era tiko kina na ririko, kena ilutua tiko na dokai ni kilaka vakavanua kei na I tuvaki ni koro.

I Tukutuku Bibi

- E vakarauta na yavutu qo na I tuvatuva ni bula vakaitaukei na buturarara ni veitalanoa vakoro mera veisoli vakasama ena vakasama ni sasabai kei na saumaki
- Sa okata e vica na koro na I tuvatuva, salavata kei na suivata ni vakadidike nei Agrawal & Perrin's (2008) veitaudonui kei na rawa ka ni bula, vuli kei na I tuvaki ni vanua
- Na vakarawarawataki ni veiqaravi, livaliva kei na I tukutuku e dua na sala e vakatotolotaka na vakadewataki ni tukutuku ena veikoro kei na I tikotiko e na i moimoi me ra taurivaka
- Na ituvatuva ni veitokitaki e vakarautaki me iwali ni leqa ni draki veisau ia e sega ni walia na leqa era vakayacora tiko na matanitu era cevuraka vakalevu na kaboni ka vakavuna tiko leqa e vuravura.
- Me nanumi na kena taurivaki na Kilaka vakavanua ena veituvatuva kece e qaravi
- Na I tuvatuva lelevu kece vaqo, me umana ka doka tiko na rai kece me baleta na I tovo, Ivakarau kei na draki ni bula vakavanua ka sega ni okati vata me dua

VAKADIDIKE TAUMADA

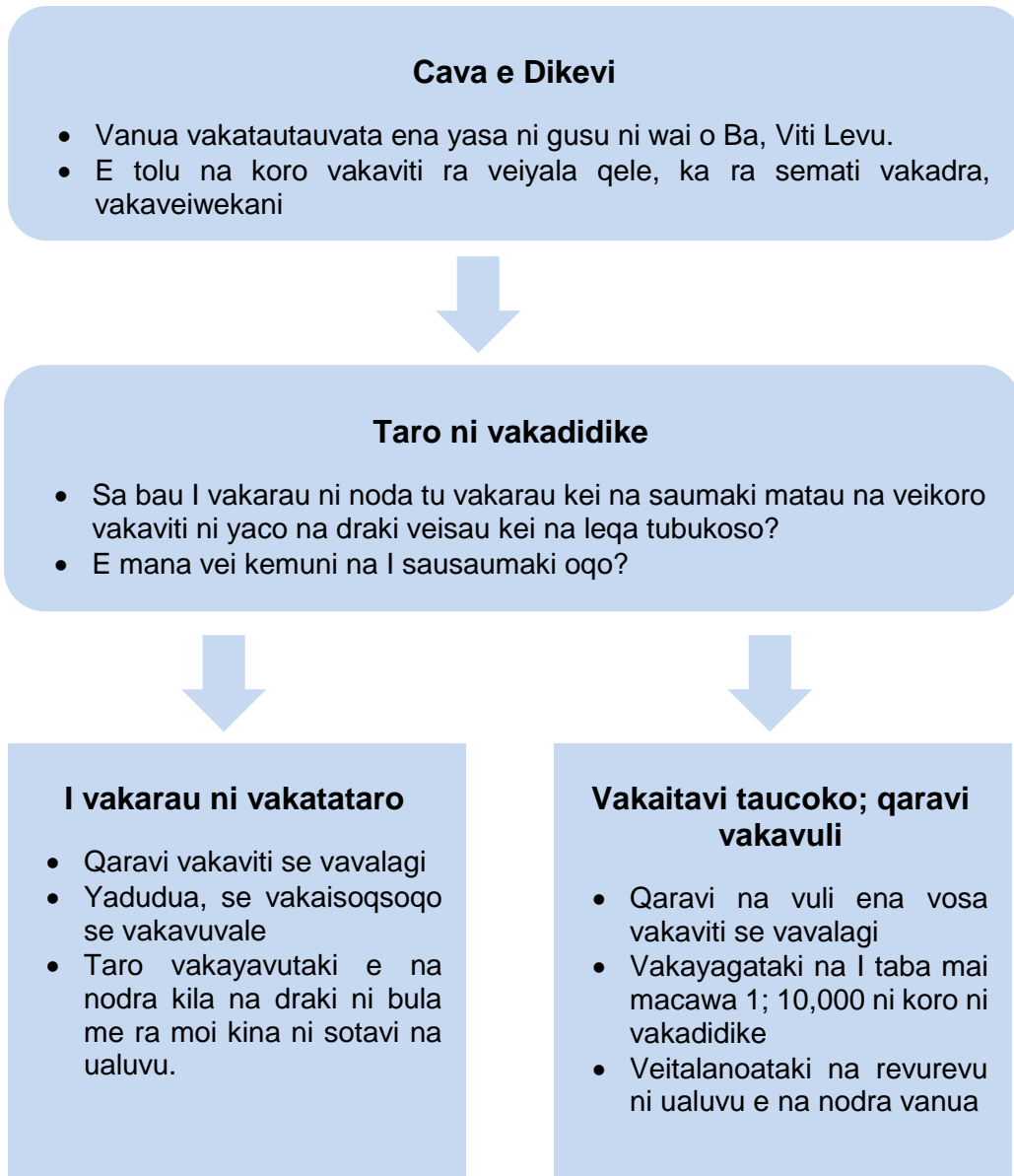
Sa vavuqa sara na sotavi ni ualuvu ena yanuyanu levu taudua e Viti o Viti Levu e na vica na yabaki sa oti; sa sega ni levei na tubucake kei na kena veitaravi ni rau veisemati tiko kei draki veisau. Sa kauai na matanitu ena kena raici na veivanua era tiko kina na ririko kei na vakatulewa totolo matau ni nodra tokitaki. Ni veitokitaki na matanitu, e na raivalita ka sega ni kauai ina nodra vakamatautaki na lewenikoro ina vanua vou vakabibi me baleta na I vurevure ni kedra. E na sega ni doka tale ga na veitokitaki vaqo na rai ni bula vakavanua. Sa nanumi kina ni veipolisi kece mera qai buli me baleta na Saumaki Matau [SM], me dokai ka sotavi tiko na nodra rai vakaitikotiko se vakoro na lewenivanua. E vakamatataki ena polisi qo na I sausaumaki eso ra vakayagataka na veikoro yadua, vakavotui kina na buturara ni nodra veitalanoa vakoro, vakaitikotiko ni veidutaitaki vata kei na nodra I vurevure ni bula, livaliva kei na kedra I tukutuku

Fika 1. Tobo qari ena bati ni gusu ni wai e Ba (itaba: A. Neef)

Fika 2: I taba mai macawa ni koro ni vakadidike

Fika 3: Na yavu kei na ivakarau ni vakadidike e qaravi

NA I VOLASUITU VAKADIDIKE NEI AGRAWAL & PERRIN'S (2008) KEI NA KENA ISEMA INA VAKADIDIKE QO

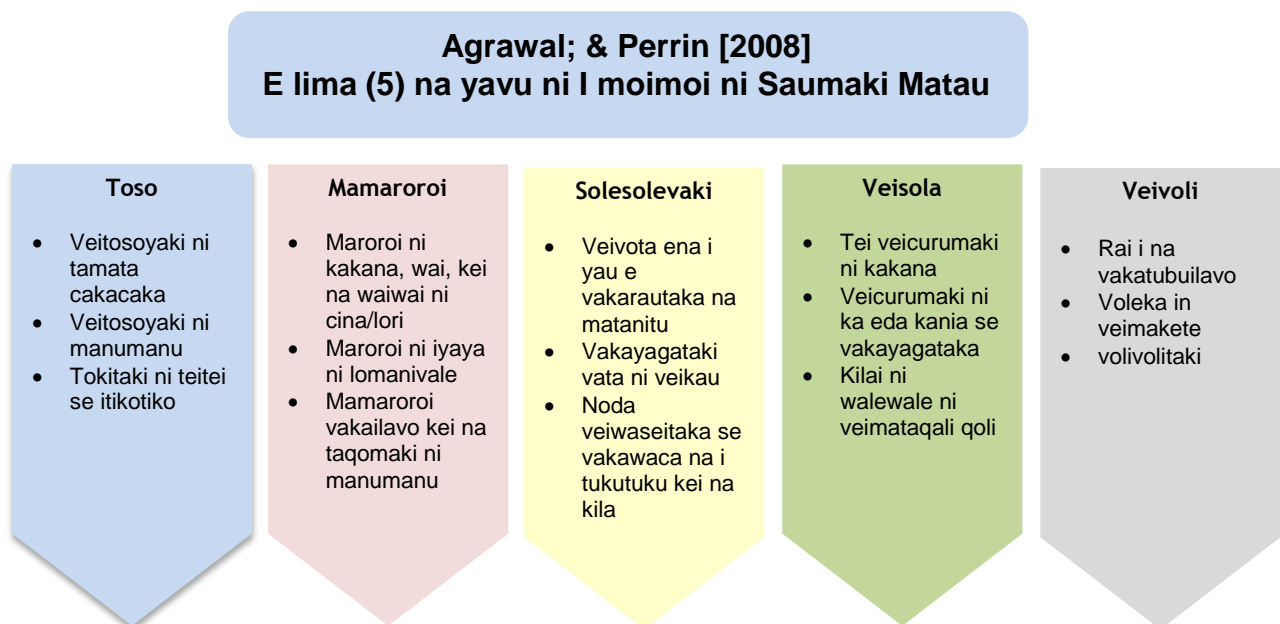
E vuqa na I volasuitu era sa moici ka me vakararamataka na nodra rai na dauvolapolisi e na I tavi ra qarava na lewenikoro ena Saumaki Matau [SM] qo. Na saumaki matau qo, e I soqoni ni dua na gauna balavu ni veituliraki kei na veivakauqeti. E na rai raraba, e da vakila ni nodra vakavakarau se saumaki na lewenikoro I na leqa tubukoso, e ka ni sotava me rawa kina na bula, sega ni ra lokuca, nanamaki se tu vakarau kina. E na rawa ni vuqa na I vakavakadewa ni lewenivanua vei ira na dauvolapolisi ena vica na yavu qo.

- E yaga raraba I na lewenikoro na saumaki matau qo mevaka ga na neimami tatadra kei na nanamaki;
- E yaga na saumaki matau qo I na nodra tiko bulabula;
- Na vakadikevi ni veisau ena I tovo kei na I vakarau me vakayavutaki kina na noda tavuki I na veisau ni draki.

Na rai gogo va qo e vakayalia na veitikina bibi eso me da rai kina, yavutaki kina na I sausaumaki cava me taurivaki. Ni dikevi na bibi ni rai qo, vakatauvataki kei na I volasuitu nei Agrawal & Perrin's (2008) e na veta e lima ni Saumaki Matau[SM], e laurai ni doka na rai vakavanua vakoro ka na nona vakadidike. E duidui na nona ivolasuitu mai vei ira na kena vo.

Ni dikevi na nona ivolasuitu, e tukuni kina ni draki veisau, e rawa ni vakayavalata na yavu ni bula vailavo kei na ririko ni kena yali na bula, ia e rawa ni da sasabai ena 5 na i tuvatuva ni saumaki matau; toso, mamaroroi, veisola, solesolevaki kei veivoli

E dikevi ena tolu (3) na koro qo ni ra vakayagataka sara tiko ga e vica vei ratou na yavu e lima qo, vakatautaki ena i tuvaki nodra koro kei na nodra I gu

Fika 4: I Volasuitu vakadidike nei Agrawal & Perrin's (2008)

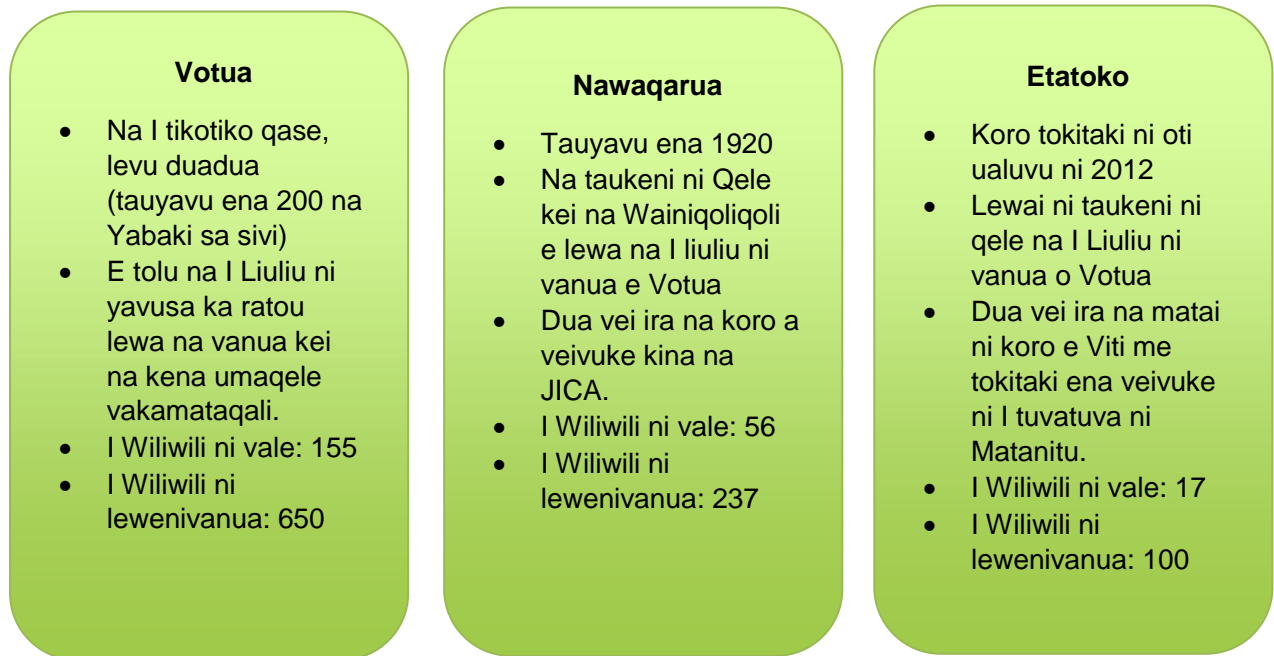
I MOIMOI NI SAUMAKI MATAU E QARAVI ENA TOLU NA KORO

E ra tiko na koro e tolu qo ena bucabuca ni gusu ni wai o Ba, era vanua ririkotaki ni luvuci wasoma kei na I kuri na sisi ni qele ena bati ni uciwai. E vanua vakanamata tale ga I na uataletale kei uagunu mai na wasabula.

E koro makawa toka o Votua, ra dabe toka ga ena yavu vata ra tauyavu kina na qase ena 200 na yabaki sa oti. Mai na lailai ni nodra kila na veisau a yaco ena i tuvaki ni vanua I na vica na yabaki, e veivakadeitaki ga na mana ni nodra matanataka tiko mai na I moimoi ni sausaumaki matau ni bera na ualuvu ni 2012

Na i karua ni koro ko Nawaqarua , a sa tokitaki vakavica vata ena vuku ni sisi ni qele e na bati ni uciwai. Na koro talega qo a mai veivuke kina na 'Japan International Cooperation Agency' se na JICA e na kena sasagataki na tu vakarau e na gauna ni leqa tubu koso (Community - Based Disaster Risk Management (CBDRM)). A mai veivuke e na i tuvatuva qo mai na yabaki 2010 - 2013.

Ko Etatoko ,na i otioti ni koro ka mai toki taki, ka a veivuke kina vakailavo na matanitu kei na vei soqosoqo sega ni vakamatanitutaki mai vanua tani (International NGO's). E ra a dau vakaitikotiko e liu na kai Etatoko ena koro ko Wavuwavu ka a mai vakacacani e na ualuvu ni yabaki 2012

Fika 5: Macala ni vakadidike ni veikoro

NA LEQA NI SEGA MURI NA I TUVATUVA VAKAVANUA E RAWA NI VAKAVU LEQA ENA KORO

Na koro o Etatoko (yacana taumada o Wavuwavu) e I matai ni koro vakaviti me tuvai na kena tokitaki ena veivuke ni matanitu. E na gauna qo na koro qo sa dodonu me vinaka sara ena saumaki matau mai na ririko e so ni draki veisau. Ia na toki qo e vakavuna e so na mataqali leqa vei ira na lewei Etatoko.

Dina ni ra sa taqomaki mai na ualuvu, na toki e kauta mai e levu na na mataqali bolebole a sega ni sotavi ena koro taumada. Qo e oka kina na yawa ni vanua mai na I vurevure n bula, tarabi ni veitosoyaki, dolavi ni leqa vou me vaka na dausiga kei na cagilaba.

E na gauna e taurivaki kina na na veitabana eso na I walewale taurivaki matau ni draki veisau qai sega ni nanumi na I walewale vakavanua, e lailai na nodra vakaitavi na lewenivanua ena vakatulewa ka vakavu leqa ena revurevu ni draki veisau.

E dua I vakaraitaki ni I tutu vakavanua kei na kena I tavi e veisau ni qaravi na toki. E lai vakavuna na veileti ka vakarusa na dei ni vanua ena kena I tovo kei na kena I vakarau ni sa sega ni nanumi na I tuvatuva eso ni vakatulewa

I WALEWALE TAURIVAKI VAKAVUTU ME SOTAVA NA UALUVU

Na levu ni sasaga mai taudaku ena iwalewale taurivaki matau ni draki veisau, na tolu na koro e vakadidiketaki sa tu rawa na na nodra dui I walewale matautai sa taurivaki me sotavi na ualuvu ka veisotavi kei na I tuvatuva ni Agrawal & Perrin's (2008) ena lima na iwalewale taurivaki matau ni draki veisau. Na iwalewale qo e sa taurivaki ena loma ni koro kei na veivuvale ena veisala e so me sotavi kina na sasabai kei na saumani ni itavi ni vakacoko vanua

Era dui vakaraitaka na bolebole eso e sotavi ni ena vuku ni veika e tu wavoliti ira kei na vakayagataki ni livaliva kei na itukutuku eso. Ia o ratou na koro qo sa vakadeitaka e so na sala matau eso ni veivuke ena veitokitaki kei na veisau e kauta mai ena itikotiko.

	VOTUA	NAWARUA	ETATOKO
TOSO	<ul style="list-style-type: none"> Toki ke vakarautaka na qele, vale kei na cakacaka na matanitu Lailai na kena veitalanoataki na toki yavu ni vakatulewa vei ira na qase. So tale na ririko ni toso na gagadre vakavuvale, ilavo kei na cakacaka. 	<ul style="list-style-type: none"> Tokitaki ni manumanu e na vanua cere me i vurevure ni kakana ena gauna ni ualuvu Vakatatabu ni toki ena nodra lewa na qase, isema bibi ena qele kei na leqa ilavo. 	<ul style="list-style-type: none"> Tokotaki na koro ena vanua matau ena veivuke mai taudaku kei Viti. Na toki e vakavuna na yalo ni veiyawaki veiwekani, tadovali ni leqa vou eso kei na vakatatabu ni lesu tale na ena itikotiko taumada.
MAMAROROI	<ul style="list-style-type: none"> Gagadre me tara e so tale na i mamaroi ni koro, ni dua tiko ga e vakayagataki rawa tiko. Lailai na i vurevure ni ilavo vakavuvale, lailai na veiwasei vakavuvale vuki kena gadrevi me tara tale eso. 	<ul style="list-style-type: none"> Levu loma ni lololo me vakatauvatani kei Votua, qo ena wai, kakana kei na mamumanu Ra tara na Valenisoqo kei na Taqe ni wai na isoqosoq mai vanua tani. 	<ul style="list-style-type: none"> Vakayagataki wasoma ni wai mai na toevu kei na pamu ni wai sola ka vakailavotaka na Autralian Aid.
SOLESOLEVAKI	<ul style="list-style-type: none"> Veimataqali kakana draudrau, vakayagatai qele, kei na qoli e vakavakadeitaka na rawaka vakailavo kei na kakana. Na solevaki ni taravale a tara rawa kina e dua na vale taba rua, sa i drodro ka lololo. 	<ul style="list-style-type: none"> Tei kakana draudrau e vanua cere kei na samaki ni batai ni wai me baleta na qoli/siwa. Teivaki ni kakana draudrau me sasabai ni ualuvu kei na tara kuka. Solia na i tei ni kakana draudrau na matanitu me sasabai ni ualuvu. 	<ul style="list-style-type: none"> Vakatovotototaki na teitei veicurumaki ena vanua e lala, dina mada ga ni lailai na qele kei na i vurevure ni wai.
VEISOLA	<ul style="list-style-type: none"> Veivuketaki vakalesu veikau kei na teivaki ni dogo me sasabai ni sisi ni qele Veiwaseitaki ni i yaya ni cakacaka, kilaka, kakana kei na wai me vaqacacotaka na sasabai ena draki dredre. 	<ul style="list-style-type: none"> Tara e dua na vale duru balavu me i drodro ka lololo. Veivuke mai na matanitu ena veivakavaletaki ni oti na cagilaba o Evan ena 2012. Wasei na cakacaka, i yau, kei na kilaka vei Ira na lewe ni koro. 	<ul style="list-style-type: none"> Na vale kece e tara ena veivuke vakailavo mai vanua tani ena vuku ni sasabi ni cagilaba. Lailai na vakaitikotiko vou era tara ga vakataki ira nodra vale.
VEIVOLI	<ul style="list-style-type: none"> Qoli/Siwa me i vurevure ni ilavo ni bera na tatamusuki. 	<ul style="list-style-type: none"> Vakadreti na mamaroroi ilavo vakavuvale me sasabai ni leqa tubukoso. 	<ul style="list-style-type: none"> Lailai na gumatua ni veivoli ni lailai na iyau kei na leqa ni sala waqa. Vakararavi ena veivuke ni matanitu.

Fika 6: i Walewale ni Saumaki matau: Bolebole kei na gauna vinaka ena koro

Toso	Mamaroroi	Solesolevaki
 <p data-bbox="204 495 584 622">i Tikotiko e Etatoko, tokitaki mai na batiniwai na Ba</p>	 <p data-bbox="608 495 987 622">Maroroi ni kakana ka rawa ni veivuke ni oti na leqatubukoso</p>	 <p data-bbox="1010 495 1390 622">Vale vakaviti ena koro o Navale ka solevaki na kena tara ka tataqomaki ni Cagilaba.</p>
Veisola	Veivoli	
 <p data-bbox="204 931 584 1052">E levu na vuvale era sa tara vale duru balavu me ituvatuva ni saumaki matau mai na ualuvu.</p>	 <p data-bbox="608 931 1374 1052">Tobo qari era dau qarava wasoma na marama, ni oti na ualuvu ni 2012 sa veisau me volitaki na kuka ni i vurevure ni lavo totolo.</p>	

Fika 7: i Vakaraitaki ni 5 na i wasewase ni saumaki matau.

E I TAVI NI VANUA ME RA KILA NA NODRA DUI BULA

Na kila ni tolu na koro a vakadidiketaki, e rawa ni veivuke vei ira na dau vola polisi ena vica na I walewale eso rawa ni taurivaki. Na ituvatuva ni saumaki matau ena koro e vakatautaki ena veisemani ni i tovo kei na ivakarau vakavanua. Na i tovo qo e bulia cake na I tavi ni lewenivanua me baleta na draki veisau, ka me ra vakaitavi ena I tuvatuva ni saumaki matau vaka kina na kena tuvai na nodra dui vakasama ni tuvatuva. Na vakakatulewa ena gadrevi me veitalanoatiki vakavinaka ena loma dui I tutu vakavanua me veivakadonui kina na I liuliu ni vanua.

Me dau ciqomi na vakaitavi na lewenivanua ena ena kena vakadeitaki na veisau eso e rawa ni yaco. E na sega ni tarovi rawa na veisau ni bula kei na yalo ni I tovo e sega ni baleta ga na saumani matau mai na draki veisau. E na I tuvatuva ni matanitu me baleta na tokitaki ni koro, me ra dau vakatakila na dau vola polisi na dredre era sotava na lewenivanua e na kena vakayali na wakatu kei na veisemati ni vanua.

Na kila ni vanua e vakadetaika se yaga dina na I tuvatuva. E na sega ni mana e na vanua na ituvatuva e vakatabakidua na kena lewa, ni duidui na vanua, dui tu na kena it ovo kei na I walewale taurivaki me veiganiti.

E na vuku ni toso i liu, o ira na dau vola polisi ena gadrevi mera doka na walewale taurivaki ni saumaki matau ni vanua, ni ituvatuva qo e yaga ka lau ena cici balavu ena vuku ni kena vakalailaitaki na ririko eso.

NA VAKAVOTUKANA NI POLISI

- ❑ Me **vakayagataki na vakasama ni i tovo** kei na bula raraba ni yaga ena sasabai ni draki veisau.
- ❑ Me ra vakabauti na lewenivanua e na kena vakadeitaki na **i tuvatuva matau e veiganiti ka yavutaki ena i walewale ni bula vakavanua.**
- ❑ Ciqomi na digitaki ni i walewale ni saumaki matau ena **vuku ni i yaubula, livaliva kei na i tukutuku sa tu rawa.** Qo e na veivakadonui ni i liuliu ni vanua.
- ❑ Me ra vakabautai na lewenivanua **e na kena vakadeitaki se i tovo ni bula cava e rawa ni veisau mai na saumaki** matai e na draki veisau kei na vakalailaitaki ni ririko eso.
- ❑ Veivakauqeti na **i walewale ni saumaki matau ena veikoro**, mai na kena taurivaki na iwalewale vakatabakidua ga.

Na polisi qo e vakarautaka o Alexandra Brookbanks, Archana Chand and Erin Thomas, Yunivesiti mai Okaladi, Niusiladi. E vakayavutaki mai na ivola:

Neef, A., Bengé, L., Boruff, B., Pauli, N., Weber, E., & Varea, R. (2018). Climate adaptation strategies in Fiji: The role of social norms and cultural values. *World Development*, 107, 125–137.

Me baleta na itukutuku tabaki oqo: Na ivakamacala leleka vakapolosi e tauyavu me baleta na APN project “Climate Change Adaptation in Post-Disaster Recovery Processes: Vanua dau vakacacani ena uwaluvu e Cambodia kei Viji” (CAF2016-RR05-CMY-Neef) under APN’s Climate Adaptation Framework. iVakataucoko ni itukutuku, wili kina na tukutuku kaburaki kei na veika e yaco, ivola tabaki kei na itukutuku vakaraitaki, ni qai sikova ga na veilawa na <http://www.climatechangeplus.net>.

Edita: Professor Andreas Neef, Yunivesiti mai Okaladi, Niusiladi

Seviteba 2019